

معرفی سه نسخه خطی روایات داراب هرمزدیار و بررسی خویشاوندی آنها

یلدا شکوهی (دانشجوی دکتری فرهنگ و زبان‌های باستانی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران)

ژاله آموزگار (استاد بازنشسته گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه تهران، نویسنده مسئول)*

چکیده: تا کنون دست‌نویس‌های بسیاری از روایات فارسی زردشتی به قلم محققان و ایران‌شناسان معرفی و بررسی شده است. روایات داراب هرمزدیار به‌عنوان اثری مستقل، مجموعه‌ای کامل از روایات قدیم و جدید، درباره آداب و رسوم دینی زردشتیان، داستان‌ها و افسانه‌ها و جز آنها را در بر دارد. از این متن نسخه‌های متعددی شناسایی شده است. در این جستار سه دست‌نویس روایات داراب هرمزدیار محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه معرفی شده و خویشاوندی این سه نسخه براساس نسخه‌های موجود و پژوهش‌های پیشین بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: نسخه خطی روایات داراب هرمزدیار، داراب هرمزدیار، فارسی زردشتی

۱. مقدمه

پس از سقوط ساسانیان و ظهور اسلام در ایران، جامعه دینی دستخوش دگرگونی‌های گسترده‌ای شد. گروه بزرگی از زردشتیان حدود قرن ۴ (= ۱۰م) به هند مهاجرت کردند و در سنجان اسکان گزیدند و جمعیت پارسیان را تشکیل دادند. این گروه برای آگاهی از تازه‌ترین فتوهای موبدان و آداب و آئین‌های دینی، فرستادگانی را به سرزمین مادری می‌فرستادند و برای حفظ سنت‌های کهن، نسخه‌های کمیاب و نایاب را رونویسی و پرسش و پاسخ میان مؤمنان و پیشوایان دینی را مکتوب می‌کردند. این روایات که به زبان فارسی نوشته شده‌اند، پس از متون اوستایی، متون پهلوی به‌ویژه زند و نوشته‌های پازند اهمیت بسیاری دارند.

مکاتبات میان دو جامعه زردشتی ایران و هند با استناد به تاریخ نسخه‌ها، به قرن‌های ۹ تا ۱۱ق بازمی‌گردد. این مکاتبات با نام روایت مشهور است و شامل همان دست‌نویس‌ها، پرسش‌ها و پاسخ‌ها است. این روایات را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: (۱) روایت‌های انفرادی: شامل روایاتی است که اغلب به نام پیک و بعدها با نام پرسشگر نیز نام‌گذاری شده است. بنابر تصریح مدی^۱ (4: 1922) آگاهی جامعه زردشتیان ایران آن روزگار از پارسیان هند از طریق نخستین فرستاده به نام نریمان هوشنگ از هند به ایران بوده است، این رخداد در این مکتوب چنین منعکس شده است: «سپاس یزدان که چنین بهدینان در ملک هند هستند». این نامه به تاریخ روز خورشید، ماه آبان، سال ۸۴۷ یزدگردی (۱۴۷۸م/۸۸۴ق) به قلم شاپور جاماسب شهریار بُخت‌آفرین کتابت شده است؛ (۲) مجموعه روایت‌ها: این دسته روایات، شامل مجموعه‌ای از روایت‌های انفرادی است که ذیل نام گردآورنده روایات مشهورند، مانند: روایات بهمن پونجیه، برزوکامدین، هرمزدیار فرامرز و داراب هرمزدیار (5: 1922: 4-Modi؛ West 1896-1904: 2/125؛ آموزگار ۱۳۸۶: ۹۸؛ دالوند ۱۳۸۸: ۲۴۸).

در این جستار سعی بر آن است معرفی جامعی از سه نسخه خطی روایات داراب

هرمز دیار محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه (از این پس با نام نسخه پاریس یاد می‌شود) به دست داده شود. از آنجاکه، دسترسی به نسخه‌های کهن روایات داراب هرمز دیار به ویژه نسخه‌هایی که به خط داراب کتابت شده بسیار دشوار بود، ناگزیر برای شناسایی نسب نسخه‌های یادشده از پژوهش‌های پیشین استفاده شد.

۲. پیشینه پژوهش

تا کنون پژوهش‌های بسیاری درباره روایات فارسی زردشتی به صورت جداگانه منتشر شده است که برخی از این روایات مانند رساله علمای اسلام، ارداویراف‌نامه، صد در نثر و صد در بندهش، قصه سنجان و زردشت‌نامه در کتاب روایات داراب هرمز دیار نیز نقل شده است. در اینجا به برخی از این پژوهش‌ها به اختصار اشاره می‌شود: نخستین بار دابار^۱ متن صد در نثر و صد در بندهش را با مقدمه‌ای در ۱۹۰۹م منتشر کرد، بعدها، ژاله آموزگار در رساله دکتری^۲ خود در ۱۹۶۷م بر اساس آنچه دابار منتشر کرده بود، به تألیف واژه‌نامه همراه با مقدمه‌ای مفصل همت گماشت، و دو سال بعد در مقاله‌ای با عنوان «ادبیات زردشتی به زبان فارسی»^۳، معرفی جامعی از رساله‌هایی به دست داد که به فارسی زردشتی باقی مانده است؛ پژوهش بعدی، تصحیح انتقادی متن روایت فارسی زردشتی با عنوان اردای ویراف‌نامه^۴ است که به کوشش داریوش کارگر در سال ۲۰۰۹م انتشار یافت.

روایات داراب هرمز دیار نخستین بار به همت اونوالا و براساس دست‌نویسی (تاریخ کتابت: ۱۰۶۱ یزدگردی/ ۱۱۰۵ق) که در اختیار او بود به قلم میرزا مهدی شیرازی در پانزدهم اکتبر ۱۹۰۰م برابر با بیستم جمادی‌الآخر ۱۳۱۸ق کتابت و در ۱۹۲۲م در دو جلد چاپ سنگی شد. جیوانجی جمشیدجی مدی در مقدمه‌ای مفصل به زبان انگلیسی بر این چاپ

1. Dhabhar, E. B. , *Saddar Nasr and Saddar Bundeheh*, Bombay, 1909

2. *Le Sad Dar Nasr, Le Sad Dar Bondeheh*, Paris, 1967.

۳. مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، س ۱۷، ش ۱ و ۲، ۱۳۴۸.

4. *Ardāy-Vīrāf Nāma: Iranian Conceptions of the Other World*, Dariush Kargar, Uppsala, 2009.

درباره داراب، روایات زردشتی و انواع آن و ده دست‌نویس روایات داراب هرزدیاری و همچنین زندگی اونوالا یادداشت‌های سودمندی به قلم آورد. پس از انتشار چاپ سنگی این اثر، هرکس از روایات سخن گفته، به این چاپ و مقدمه مدی استناد کرده است. پژوهش بعدی مقاله‌ای است با عنوان «نکاتی در قدمت نسبی برخی از متون فارسی موجود در روایات زردشتی»^۱ به قلم محمود امیدسالار و دیگری مقاله «روایات داراب هرزدیاری و دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی» نوشته حمیدرضا دلوند، همچنین مقاله ابوالفضل خطیبی با عنوان «روایات داراب هرزدیاری» که به ترتیب در ۱۳۸۵، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ به چاپ رسید.

۳. داراب هرزدیاری

داراب در یکی از دست‌نویس‌های خود مشهور به نسخه هودیوالا^۲ (نک: سطور بعد)، در پایان داستان نوشیروان عادل و دستور یونان در انجامه‌ای منظوم (۱۴ بیت) از نیاکان خود نام برده است (Modi 1922: 29). بنابر این گزارش، او از خاندانی سرشناس از پیشوایان پارسی دین زردشتی در بلسار^۳ بود که در قرن ۱۱ق (= ۱۷م) می‌زیست. داراب پسر هرزدیاری پسر فرامرز پسر کامدین پسر کیقباد از نوادگان ناگن‌رام^۴ بود. دستور بهمن یکی از پسران کیقباد تاریخ پرسیان را با نام کیسه سنجان^۵ (= قصه سنجان) به نظم درآورد. بنابر قصه سنجان، ناگن‌رام آتش مقدس ایران شاه^۶ را از بنده^۷ به نوساری منتقل کرد. خانواده داراب نیز پیش از او به گردآوری روایات اهتمام داشتند. برای نمونه، برزو کامدین عموی داراب مجموعه‌ای از روایات را گردآورد که به نام روایات برزو کامدین معروف است. پدر و پدربزرگ داراب نیز از گردآورندگان معروف روایات زردشتی هستند. چنان‌که پیداست، داراب نیز کار نیاکان خود را با جدیت دنبال کرده است. او به مجموعه روایات پدرش هرزدیاری روایات جدیدی نیز افزود، تاآنجا که به همت او

۱. فصلنامه ادبی، فلسفی، تاریخی، س ۲۲، ش ۲.

2. Hodiwala

3. Bulsar

4. Nāgan Ram

5. Kisseh-i-Sanjan

۶. نخستین آتش مقدسی که پس از سقوط حکومت ساسانیان به دست مهاجران پارسی در گجرات هند برپا شد (نک: Modi 1922: 55).

7. Bansdah

مهم‌ترین و کامل‌ترین روایات زردشتی گردآوری شد (Ibid 1922: 55-56).

۴. روایات داراب هرمزدیار

روایات داراب هرمزدیار با طبقه‌بندی موضوعی، مشهورترین اثر فارسی زردشتی به نظم و نثر است که در آن، بسیاری از روایات دینی، اخلاقی، تاریخی و افسانه‌ای زردشتیان گرد آمده است. این روایات را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: (۱) روایات قدیم‌تر، شامل آثار مستقل به نظم و نثر که برخی از آنها برگرفته از متون پهلوی است، مانند صد در نثر، صد در بندهش و ارداویراف‌نامه؛ (۲) روایات جدیدتر، شامل پرسش و پاسخ میان زردشتیان ایران و هند (نک: متن چاپی نسخه اونوالا ۱۹۲۲؛ 122: West 1896-1904).

مدی (59: 1922) در پایان جلد اول متن چاپی روایات داراب هرمزدیار، فهرست کاملی از مندرجات کتاب به انگلیسی به دست داده است. مطابق این فهرست، جلد نخست شامل دوازده و جلد دوم، هفت فصل است. کتاب با الفبای زبان اوستایی و پهلوی آغاز می‌شود و با نامه‌هایی خطاب به هیربدان پایان می‌یابد. برخی سرفصل‌های روایات داراب هرمزدیار عبارت است از: آداب سدره‌پوشی و بستن کمر بند کستی (= کمر بند دینی زردشتیان)، پیت یا توبه از گناهان، انواع آتش و آتشکده‌ها، مباحثی در باب انواع ازدواج، نیرنگ‌ها (= وردها)، خویدوده (ازدواج با خویشان)، گفت‌وگوی زردشت و جاماسب، انواع گناهان، آفرینگان‌ها، مراسم برش‌نوم، آیین درون، درباره بهرام ورجاوند، رسالاتی در موضوعات متفاوت، از قبیل رساله علمای اسلام، زند بهمن‌یشت، احکام جاماسب حکیم، داستان‌هایی از قبیل داستان مزدک و انوشیروان، شاهزاده ایرانی و عمر خطاب، داستان خادم و پادشاه و جز آن. داراب در کتاب خود از روایانی چون کامه بهره، نریمان هوشنگ، شاپور بروچی، بهمن پونجیه، کامدین شاپور، کاوس کامدین و بسیاری دیگر نقل قول کرده است. مآخذ این روایان شامل مکتوباتی از قبیل کامدین شاپور، جاسا، فریدون مرزبان و کتاب‌هایی از جمله مینوی خرد، کتاب علمای اسلام، زند و همن‌یشت، اوستا و زند، صد در بندهش، صد در نظم، صد در نثر، کتاب سوگندنامه، فرگرد هشتم و ندیداد، ارداویراف‌نامه منظوم و جز آنها بوده است.

۵. نسخه‌های روایات داراب هرمزدیار

مدی (19: 1922) در مقدمه بر چاپ سنگی اونوالا در معرفی نسخه‌های روایات داراب هرمزدیار از ۱۰ نسخه نام برده که از آن میان پنج نسخه را پیش‌تر وست معرفی کرده بود (نک: West 1896-1904: 2/127) و پنج نسخه دیگر را خود بر این مجموعه افزوده است. سه نسخه از کهن‌ترین آنها بدین شرح به خط داراب است: ۱) نسخه شاپورشاو هُرمس‌جی هودیوالا^۱؛ ۲) نسخه دانشگاه بمبئی^۲؛ ۳) نسخه ارواد منوک‌جی رستم‌جی اونوالا^۳. نام نسخه‌های دیگر که در فهرست ده‌تایی بدان اشاره شده، عبارت است از: نسخه دکتر ویلسن^۴، نسخه بلسار، نسخه کتابخانه ملافیروز، نسخه جاماسب‌جی منوچهرجی^۵، نسخه کتابخانه مهرجی رانا در نوساری^۶، نسخه اراجی سهراب‌جی^۷ و نسخه ارواد ادلجی کرساسب‌جی آنتیا^۸. مدی از میان نسخه‌های یادشده، با شواهد استوار ثابت کرده است که نسخه خطی بلسار را که وست از آن نام برده، روایات هرمزدیار، پدر داراب است نه روایات داراب هرمزدیار^۹ (نک: Modi 1922: 13, 54) مدی (Ibid: 42, 50) هنگام شرح نسخه‌های

1. Shapurshaw Hormusji Hodiwala (S. H.)

3. Ervad Manockji Rustomji Unvala (M. U.)

5. Jamaspji Minocherji

7. Erachji Sohrabji

2. Bombay University Ms. (B. U.)

4. Dr. Wilson

6. Naosari Meherji Rana Library

8. Ervad Edalji Kersaspji Antia

۹. آگاهی وست از دست‌نویس بلسار، از کتاب پرکاش پارسی (*The Parsee prakāsh*) نوشته بهمن‌جی پتل (Bomanji B. Patel) بوده که در آن از دست‌نویسی به قلم داراب هرمزدیار مورخ ۱۰۵۴ یزدگردی (۱۰۹۸ق) محفوظ در کتابخانه ارواد جمشیدجی پستانجی ولسادا (Ervad Jamsedji Pestanji Valsādā's library) نام برده است. مدی از طریق کاپادیا پسر ارواد جمشیدجی به نسخه بلسار دست یافت، بنابر گزارش او (Modi 1922: 13) این نسخه شامل ۴۷۱ برگ است و از برگ هشتم که با ارقام فارسی (برگ‌های ۱ تا ۴۴۴) شماره‌گذاری شده، در واقع شامل روایات هرمزدیار است. هفت برگ آغازین به خط دیگری نوشته شده که در آغاز نسخه گنجانده شده و با حروف a تا ۵ شماره‌گذاری شده است. بیست برگ پایانی نسخه (برگ‌های ۴۴۴-۴۶۴) به قلم داراب پسر هرمزدیار است که به روایات پدرش افزوده شده است. داراب در انجامه نسخه، نام خود و تاریخ روز ارششنگ (روز ۲۵) ماه اردیبهشت ۱۰۵۴ یزدگردی (۱۰۹۸ق) را درج کرده است، برگ‌شمار این بخش از نسخه به گجراتی بوده و با دست‌خط دیگری نوشته شده است. مدی با استناد به یادداشتی در همان کتاب پرکاش پارسی که درباره وقایع سال ۱۶۴۴م و به گجراتی نوشته شده است، درمی‌یابد که نسخه خطی روایات هرمزدیار به اشتباه به نام پسرش داراب شناخته شده است، به نظر او نام داراب در پایان نسخه که آخرین انجامه نسخه نیز بوده است، سبب چنین برداشتی شده است.

روایات داراب هر مزدیار به دو نسخه دیگر نیز اشاره کرده که در فهرست ده‌تایی روایات از آنها نام نبرده است: یکی نسخه خطی کتابخانه تهمورس دینشاه انکلساریا^۱ و دیگری نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه^۲ در پاریس (Ibid: 53). معلوم نیست چرا از آغاز، مدی نام دو دست‌نویس مذکور را در فهرست پنج‌تایی خود از روایات داراب هر مزدیار قرار نداده است. حاصل سخن اینکه با حذف نسخه بلسار و افزودن دو نسخه خطی اخیر می‌توان گفت که تا سال ۱۹۲۱م، ۱۱ دست‌نویس از روایات داراب هر مزدیار شناسایی شده است.

باتوجه به توضیحات مدی از نسخه‌های روایات داراب هر مزدیار چنین پیداست که او در مواردی به نسخه دسترسی نداشته و آن را رؤیت نکرده است، همچنین از وجود برخی نسخه‌های روایات داراب نیز بی‌اطلاع بوده است، این نسخه‌ها عبارتند از: ۱) نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۲) نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)، ۳) نسخه خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

۱.۵. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی

مجموعه‌ای دوجلدی که جلد نخست آن به شماره ۱۳۷۴۲ و جلد دوم به شماره ۱۳۷۴۱ در مجموعه آثار زردشتیان کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. ابعاد نسخه ۱۹×۲۶ سانتی‌متر، جلد پارچه‌ای به رنگ مشکی، عطف و گوشه نسخه تیماج است (صدرایی خوئی ۱۳۷۷: ۲۷۷/۳۷، ۲۷۹). جلد نخست شامل ۲۷۲ برگ است که شانزده برگ آغازین آن افتاده است و جلد دوم شامل برگ ۲۷۲ تا ۵۵۳ است و در انجامه آن، تاریخ روز رام (= روز ۲۱) ماه مهر سال ۱۰۴۹ (= ۱۰۹۳ق) را که بدون شک تاریخ یزدگردی است، بر خود دارد، اما نام کاتب ذکر نشده است. متن نسخه با مرکب مشکی، و سرنویس‌ها و نام راویان با مرکب قرمز کتابت شده است. کتابت نسخه با استناد به دو گونه خط، به احتمال زیاد به قلم دو کاتب نوشته شده است. بخش‌هایی از نسخه به خط نستعلیق زیبا (نک: ۷۹ برگ آغازین نسخه) و

بخش‌هایی نیز به خط نستعلیق بد اما خوانا کتابت شده است (نک: برگ ۷۹-۱۱۰، ۱۱۷-۱۷۶، ۱۷۸-۲۳۲، ۲۴۹-۴۳۲، ۴۶۸-۴۹۷، ۵۰۶-۵۰۹ و ۵۱۴-۵۵۳). به نظر می‌رسد، انجامه نسخه نیز به دست هردو کاتب تحریر شده است، بخشی با مرکب قرمز به قلم کاتب دوم: «تمت تمام شد کار من نظام شد شیطان غلام شد» و بخشی دیگر در زیر آن با مرکب مشکی به قلم کاتب خوش‌خط: «و این نسخه به روز رام ماه مهر سنه ۱۰۴۹ اختتام یافت». برگ‌های کتاب با اعداد فارسی در گوشه سمت راست بالا، پشت برگ شماره‌گذاری شده است. تعداد سطرها در هر صفحه، ۲۱ و به‌ندرت ۱۹ و ۲۳ سطر است. برخی از برگ‌های نسخه، حاشیه‌نویسی دارد که اغلب با مرکب مشکی و به‌ندرت با مرکب قرمز نوشته شده است. کتاب به سه زبان فارسی، پهلوی و اوستایی است. به دنبال برگ ۷۱ که موضوع روایات درباره دخمه (مکان دفن مردگان، قبرستان) است، چهار برگ بدون احتساب شماره صفحات با همان موضوع دخمه، گنجانده شده است. این بخش افزوده که چگونگی ساختن دخمه‌نورا شرح می‌دهد، از کتاب ماه‌ونداد برگرفته شده و در روز اورمزد (روز اول) تیرماه ۱۱۹۰ یزدگردی (۲۳۸ق) کتابت شده است. با توجه به تاریخ کتابت نسخه مجلس (۱۰۴۹ یزدگردی/۱۰۹۳ق) احتمال دارد یکی از مالکان نسخه این بخش را به نسخه افزوده باشد. صفحات بعدی، شامل تصویری است از نقشه دخمه و یک صفحه به گجراتی، احتمالاً درباره دخمه و نیز روایتی است از برزو قوام‌الدین (عموی داراب) به پازند با عنوان «درینجا صورت دخمه نگارش نموده شده» و مقابل نام راوی عبارت «از ورق ۴۱۰ منقول» درج شده است. مطالب این برگ‌ها در نسخه پاریس یافت نشد. در نسخه کتابخانه ملی (نک: ۱۷۲-۱۷۴) بخشی از این مطالب با سرنویس «بنای دخمه نوبستن بروش هندوستان مینوسم» و تصویر نقشه دخمه و در متن چاپی اونوالا تنها تصویر نقشه دخمه البته با تفاوت‌هایی (نک: اونوالا ۱۹۲۲: ۱۰۴/۱) آمده است. برخی از برگ‌های نسخه ناتمام مانده و تعدادی نیز کاملاً خالی و بدون نوشته است، اما شماره برگ‌ها درج شده است (نک: نسخه مجلس برگ‌های ۴۲۸ پ، ۴۲۹، ۴۶۶، ۴۶۷، ۵۱۲، ۵۱۳).

۱.۱.۵. برخی ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه مجلس

حرف «گ» را «ک» و «پ» را «پ» می‌نویسد؛ به ندرت «ب» را به صورت «پ» نوشته است؛ فعل ربط «است» گاهی به واژه پیشین چسبیده و گاهی جدا نوشته شده است: زیانست، راستست؛ روا است، بهتر است، واجب است؛ حرف اضافه «به» در بیشتر موارد به کلمه بعدی متصل شده است: بستیزه، بجایگاه، بسبب، بدرخت، بدادستان؛ ادات نفی گاهی جدا از کلمه نوشته شده است: نه پذیرند، نه بیند؛ حرف «ی» گاهی با دو نقطه زیر آن و گاه بدون نقطه نوشته شده است: جای، سوکواری، زاری؛ زمینی، روی، بهستی؛ علامت «ها»ی جمع به واژه متصل است: سوراخها، آتשהا؛ هرگاه کلمه به «ه» غیرملفوظ مختوم باشد، با اتصال «ها»ی جمع، گاهی «ه» غیرملفوظ می‌افتد مانند: کرفها (= کرفه‌ها)؛ علامت مَدّ گاهی نوشته شده و گاهی نوشته نشده است: آنجا، آنزمان، آن هر دو تن؛ از آنجا، از آن، در آن، آنجایگاه.

از ویژگی‌های دیگر نسخه صورت‌های متفاوت املائی یک کلمه است که در سراسر نسخه به چشم می‌خورد، برای نمونه: واج، باج، باژ؛ خرفستر، خروستر؛ پذیرش، پذیرش؛ وشتاسپ، گشتاسپ؛ اسپنتمان، اسفنتمان؛ هشیدر، اوشیدر؛ سوشیوس، سیواسانش؛ چینودپل، چینودپول، چنودپول؛ پادهفراه، پادهفراه؛ تنافور، تنافهر. به نظر می‌رسد منشأ این تفاوت‌ها وجود راویان متفاوتی است که این روایات را نقل کرده‌اند.

۲.۱.۵. اهمیت نسخه مجلس

کتابت نسخه مجلس چنان‌که گفته شد روز رام (روز ۲۱) ماه شهریور ۱۰۴۹ یزدگردی (۱۰۹۳ق)، حدود چهار ماه پیش از نسخه هودیوالا (تاریخ آغاز کتابت: روز ششم فروردین ۱۰۴۷ یزدگردی/ ۱۰۹۱ق؛ تاریخ پایان کتابت: هشتم بهمن ۱۰۴۹ یزدگردی/ ۱۰۹۳ق) و شش ماه پس از پایان کتابت نسخه دانشگاه بمبئی (تاریخ آغاز کتابت: روز ششم مهر ۱۰۴۷ یزدگردی/ ۱۰۹۱ق؛ تاریخ پایان کتابت: پانزدهم فروردین ۱۰۴۹ یزدگردی/ ۱۰۹۳ق) به اتمام رسیده است. با استناد به تاریخ اتمام کتابت نسخه مجلس، می‌توان دریافت که این نسخه هم‌زمان با دو نسخه دیگر کتابت شده است. نسخه مجلس برخلاف دو نسخه اخیر که

به ترتیب هشت و یازده ترقیمه دارند (Modi 1922: 20)، دارای یک انجامه است که در پایان نسخه بدون ذکر نام کاتب یا کاتب‌ها درج شده است. مدی در معرفی و شرح نسخه‌های روایات داراب هر مزدیار، به نسخه مجلس که جزو قدیم‌ترین نسخه‌های روایات داراب هر مزدیار است، اشاره‌ای نکرده و به احتمال زیاد از وجود چنین نسخه‌ای اساساً بی‌اطلاع بوده است.

هنگام کتابت و رونویسی از یک نسخه، اگر کاتب در پایان نسخه، نام خود را درج، اما تاریخ همان نسخه‌ای که از آن رونویسی کرده، در انجامه ذکر کند، تشخیص نسخه خویشاوند با مقایسه تاریخ روز، ماه و سال نسخه‌ها به راحتی میسر خواهد بود. اما گاهی کاتب، نام و تاریخ تمام کتابت خود را در پایان نسخه تحریر می‌کند، که در این صورت، ترتیب و سرفصل مطالب و نبود روایات و متون برای تشخیص نسخه خویشاوند بسیار اهمیت می‌یابد. مورد نخست، درباره نسخه مجلس صادق نیست، زیرا نام کاتب درج نشده و تاریخ روز و ماه انجامه نسخه مجلس با هیچ‌یک از دو نسخه کهن داراب، به جز سال کتابت، هم‌خوانی ندارد. با توجه به سال کتابت سه نسخه مذکور، دو فرض مطرح می‌شود: (۱) نسخه مجلس که هم‌زمان با دو نسخه هودیوالا و دانشگاه بمبئی کتابت شده، رونویسی یکی از این دو نسخه است؛ (۲) نسخه مجلس چهارمین نسخه روایات داراب است که زیر نظر داراب و بخش‌هایی از آن به قلم او، هم‌زمان با دو نسخه یادشده (هودیوالا و دانشگاه بمبئی) کتابت شده است. آگاهی‌هایی که مدی در مقدمه خود بر چاپ سنگی اونوالا، از سه نسخه روایات به خط داراب به دست می‌دهد بسیار کوتاه و در حد ذکر سرفصل موضوعات نسخه هودیوالا و شرح ۱۰۳ برگ آغازین آن، بررسی انجامه‌های نسخه دانشگاه بمبئی و شرح ۴۴ برگ آغازین نسخه اونوالا است (نک: Modi 1922: 21-47). برای رسیدن به نتیجه‌ای درست به اطلاعات هر چند مختصر مدی از نسخه‌های داراب بازمی‌گردیم.

چنان‌که گفته شد دو نسخه هودیوالا و دانشگاه بمبئی به ترتیب هشت و یازده ترقیمه دارند. با استناد به تاریخ ترقیمه‌ها (Ibid, 20) که داراب در پایان روایات درج کرده است متوجه پس و پیش شدن روایات می‌شویم، بدین معنی که روایات با تاریخ جدیدتر پیش از

روایاتی که تاریخ قدیم‌تر را بر خود دارد، صفحه‌بندی شده است. برای نمونه در هر دو نسخه هودیوالا و دانشگاه بمبئی، تاریخ آغاز کتابت و بخش مربوط به دیباچه و حروف الفبای اوستایی و پهلوی به ترتیب در برگ ۱۱۵ و ۱۰۸ رو آمده است، حال آنکه به تصریح مدی (40: 1922) در کتاب روایات داراب هر مزدیار چنان‌که در متن چاپی (نک: اونوالا ۱۹۲۲: ۲) دیده می‌شود، بخش مربوط به حروف الفبای اوستایی و پهلوی پس از دیباچه، در آغاز نسخه قرار می‌گیرد. از این رو، برای تعیین نسخه خوشاوند نسخه مجلس نمی‌توان با استناد به تاریخ نسخه یا بررسی سرفصل موضوعات و با ترتیب مطالب و بود و نبود روایات با دو نسخه مذکور، راه به جایی برد، همچنان‌که دالوند با این شیوه یعنی مقایسه برگ به برگ دو نسخه مجلس و متن چاپی نتوانسته به نتایج دقیقی دست بیابد. برای نمونه از آنجاکه متن منظوم با عنوان «وصیت کردن دستور نوشیروان فرزند خود را و پند دادن از بهر وفات خویش» در نسخه مجلس در جلد دوم برگ ۴۳۳ کتابت شده، دالوند (۱۳۸۸: ۲۵۴) آن را در این نسخه نیافته، بلکه تنها در متن چاپی یافته است. همچنین، بخشی با عنوان «از اینجا نیرنگها نبشته است، برخوانند و بدانند» شامل نیرنگ حاجت خواستن، نبودن بیماری و جز آن، موجود در نسخه مجلس (نک: برگ ۳۱-۴۵) را دالوند (۱۳۸۸: ۲۵۲) در جلد نخست متن چاپی اونوالا جست‌وجو کرده و به تبع نیافته است، در حالی‌که این روایت در جلد دوم (نک: اونوالا ۱۹۲۲: ۲۷۳-۲۸۱) درج شده است.

حال به دو فرض پیشین باز می‌گردیم. چنان‌که گفته شد، با استناد به تاریخ انجامه نسخه مجلس، این نسخه هم‌زمان با دو نسخه هودیوالا و دانشگاه بمبئی کتابت شده است. اگر نسخه مجلس را رونویسی یکی از دو نسخه مذکور فرض کنیم (فرض اول)، به سبب بازه زمانی مشترک کتابت سه نسخه، این نسخه نمی‌توانسته مستقل و بدون نظارت داراب کتابت شده باشد. درباره فرض دوم نیز می‌توان به دو گونه خط در نسخه مجلس اشاره کرد. در حال حاضر تنها متنی که به خط داراب هر مزدیار در دست ماست، نسخه‌ای است با عنوان: «کنگره اول از شاه نوشیروان عادل» محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۷۰۰۴، مورخ ۱۰۴۴ یزدگردی (۱۰۸۷ق). باتوجه به برخی شباهت‌های نوشتاری (برخی

حروف مانند «ی» و «ک»، می‌توان این احتمال را در نظر داشت که بخش‌هایی از نسخه مجلس که با خط نستعلیق زیبا تحریر شده، خط داراب هرمزدیار بوده باشد. این احتمال درباره دو نسخه دیگر داراب نیز مطرح است، بنابراین، ثبت نام داراب هرمزدیار در پایان نسخه‌ای از روایات، دلیلی برای کتابت کل نسخه به خط داراب نیست. احتمال دارد همین کتابت هم‌زمان نسخه‌ها باعث برخی بی‌نظمی‌ها در ترتیب روایات، از قلم افتادن روایات و یا خالی ماندن برگ‌ها شده باشد. کتابت چند نسخه به دست یک کاتب در یک بازه زمانی، بسیار دشوار است و این احتمال وجود دارد که داراب خود، هم متن روایات را کتابت می‌کرده و هم از کاتبانی برای کتابت نسخه‌های خود در فاصله سال‌های ۱۰۴۷ تا ۱۰۴۹ یزدگردی، بهره برده باشد. چنان‌که درباره سختی کار و نیز شب‌بیداری‌هایش در زمان کتابت آخرین نسخه روایات در ۱۰۶۱ یزدگردی (۱۱۰۵ق) در دیباچه ۱۰۸ بیت (از زبان همسر خود)، چنین سروده است:

«بتی بود هم خواب با من به شب
به نرمیش از خواب بگشاد لب
که ای شغل زین پس چه باید همی
شب تیره خوابت نیاید همی»^۱

(Modi 1922: 47)

۲.۵. نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)
این مجموعه تک‌جلدی با نشان 46 supplement presan در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی فرانسه در پاریس نگهداری می‌شود. این نسخه در ابعاد ۳۴۰ × ۲۲۹ میلی‌متر و دارای ۴۴۴ برگ است (نک: Blochet 1900: 98). در انجامه نسخه نام کاتب و تاریخ اتمام کتابت ذکر نشده است. متن به خط نستعلیق خوش و خوانا نوشته شده و برگ‌های آن شامل ۱۸ الی ۱۹ سطر است. نسخه با پاسخ‌نامه‌ای به نامه دستور برزو از ده نوساری در شهر

۱. بیت با اندکی تغییر، برگرفته از خطبه داستان بیژن و منیژه شاهنامه فردوسی (بیت ۱۸) است: مرا گفت شمعت چه باید همی؟ / شب تیره خوابت نیاید همی؟ (نک: فردوسی، شاهنامه، ۱۳۹۱: ۳/۳۰۵)؛ در نسخه پاریس (نک: برگ ۳۳پ) مصرع دوم بیت «شب تیره خوابت نیاید همی» ثبت شده است.

گجرات هندوستان آغاز می‌شود که در ۱۰۱۵ یزدگردی (۱۰۵۸ق) برای دستوران یزد و کرمان و اصفهان فرستاده شده بود. این نسخه با مناجات برای باریدن باران به پایان می‌رسد و نام انکتیل دوپرون^۱ نیز در پایان متن ثبت شده است. روی دو صفحه سفید در برگ‌های میانی نسخه (نک: برگ ۱۰۰ و ۱۳۴)، شماره برگ‌هایی درج شده که احتمالاً قرار بوده پس از کتابت آنها، در همان قسمت صفحه‌بندی شوند. در برخی از صفحات، جای سرنویس متن خالی مانده و هر چه به برگ‌های پایانی نسخه می‌رسیم، حجم برگ‌هایی که تنها بخش کوتاهی از مطالب آن کتابت شده است، بیشتر می‌شود. ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه مذکور، کمابیش مانند نسخه مجلس است. به تصریح مدی (53: 1922) این نسخه را انکتیل دوپرون از هند به فرانسه برده است. بلوشه (نک: 88-98: 1900)، بخش‌ها و موضوعات مختلف این نسخه را با نام روایت بزرگ^۲ که دوپرون بر آن نهاد، به اختصار شرح داده است. از گفته‌های مدی چنین برمی‌آید که به نسخه پاریس دسترسی نداشته و آگاهی‌های او از نسخه نیز فراتر از یادداشت‌های بلوشه نیست. به عقیده او نسخه پاریس رونویسی از نسخه خطی اونوالا بوده، اما شواهد و قراینی برای درستی فرض خود ارائه نکرده است (Modi 1922: 53).

از نسخه پاریس، سی‌ودو برگ آغازین، حاوی پاسخ به نامه‌هایی است که زردشتیان ساکن هند درباره آداب و رسوم و عقاید دینی خود پرسش کرده و برای دستوران ایران‌زمین ارسال داشته‌اند. به نوشته مدی (42-47: 1922) در شرح نسخه اونوالا (۱۹۲۲: مقدمه ۴۲-۴۷)، این نامه‌ها در ۴۴ برگ آغازین دست‌نویس اونوالا نیز کتابت شده که البته در متن چاپی، این نامه‌ها از آغاز نسخه حذف شده و تنها بخشی از آن در پایان جلد دوم متن چاپی (نک: اونوالا ۱۹۲۲: ۴۳۰-۴۸۰) درج شده است. به احتمال قریب به یقین اونوالا خود، هنگام آماده‌سازی چاپ سنگی نسخه، این جابه‌جایی را انجام داده است. به نظر می‌رسد مدی با استناد به همین نامه‌هایی که بلوشه هنگام معرفی نسخه نام برده، نسخه پاریس را رونوشت

1. Anquetil-Duperron

2. Grand Rivalet

دیگری از نسخه اونوالا دانسته است (نک: Modi 1922: 53)، با این همه، برخی ویژگی‌های نسخه پاریس حاکی از آن است که، نمی‌توان این نظر مدی را قطعی فرض کرد. نخست اینکه مدی در یادداشت‌های خود از سه نامه پایانی مندرج در نسخه پاریس (نک: برگ ۲۷-۳۲) نام نبرده و به جای آن به دو صفحه سفید و پس از آن به بخش مربوط به «خلاصه دین» اشاره کرده است (Blochet 1900: 89-90; Modi 1922: 46)، از این رو بخش نامه‌ها در نسخه‌ای که در اختیار کاتب نسخه پاریس قرار داشته، کامل تر بوده است. دوم اینکه، نسخه پاریس دارای دو دیباچه است: دیباچه نخست مشتمل بر متنی منظوم، حاوی ۱۰۸ بیت سروده داراب هرمزدیار است که در برگ‌های ۳۳ تا ۳۴، پس از اتمام متن نامه‌ها قرار گرفته و دیباچه دوم شامل قطعه‌ای ده‌بیتی است که در برگ ۱۴۲ رو تحریر شده است. در بیت هشتم و نهم این قطعه، ماده تاریخ آغاز کتابت نسخه، به روشنی روز دیدین (= دی به دین، روز ۲۳) ماه دی سنه ۱۱۰۰ یزدگردی (۱۱۴۵ق) ذکر شده است. این ده بیت با سرنویس «به نام یزدان دادار» که به خط اوستایی است، آغاز می‌شود:

توفیق کریم پاک یزدان	که هست جمله کارساز جمله خلقان
نویسم یک خلاصه از بهی دین	که چو خوانند دستوران بهدین
به جان و دل دعایی می‌فرستند	چو اندر راه دین آسان بیایند
اگر چه هست محنت اندرین کار	دهد مزد از آنم پاک دادار
چنین اندیشه کردم با ثوابی	که ماند یادگار از من کتابی
کتابی آنکه باشد از بهی دین	که بینندش همه دستور و بهدین
چو خوانند آن بیاید شادمانی	فرستند آن به من نوشته‌روانی
به روز دیدین و ماه دی این	نویسم ابتدا زین نسخه دین
سنه از یزدچردی گر بجویی	به راه غین و میم و سین پویی
نویسم حرف هر یک جملگی راست	نسازم خودنمایی نه کم و کاست

بلوشه هنگام بررسی نسخه، با اینکه به مصرع نخست بیت دوم اشاره داشته، متوجه ماده تاریخ آغاز کتابت نسخه در بیت هشتم و نهم نشده است (نک: Blochet 1900: 94) و مدی نیز با استناد به یادداشت‌های بلوشه از تاریخ آغاز کتابت نسخه گزارشی نداده است (نک:

(Modi 1922: 53).

برای روشن شدن موضوع، به سه نسخه‌ای^۱ که به قلم یا زیر نظر داراب کتابت شده است، باز می‌گردیم. به نوشته مدی (1922: 20, 47) نسخه اونوالا برخلاف دو نسخه هودیوالا و دانشگاه بمبئی، دارای یک دیباچه مفصل، شامل ۱۰۸ بیت است که در آن از داراب به‌عنوان نویسنده اثر در ابیات نام برده شده است، این دیباچه تاریخ آغاز کتابت ندارد و فقط در ترقیمه آن، تاریخ اتمام کتابت درج شده است. این ابیات در نسخه اونوالا نیز مانند نسخه پاریس در آغاز نسخه پس از آخرین نامه درج شده است. مدی (Ibid: 46) به چند بیت از دیباچه نسخه اونوالا اشاره کرده (به دو بیت از این دیباچه پیش‌تر اشاره شد) که با مقایسه این ابیات با ابیات دیباچه ۱۰۸ بیتی نسخه پاریس با قطعیت می‌توان گفت که همان ۱۰۸ بیت دیباچه نسخه اونوالا است:

به نام خدای جهان آفرین کنم ابتدا دفتری پاک دین
کریمای بیخشای داراب را مکن خشک این برگ شاداب را
ز داراب هر مزد تو پوزش پذیر که او ناتوانست تو دستگیر

(نک: نسخه پاریس ۳۳-رو-۳۴)

اما دو نسخه دیگر، یعنی نسخه هودیوالا و نسخه دانشگاه بمبئی، حاوی یک دیباچه ده‌بیتی است به ترتیب مندرج در برگ ۱۱۵ و (Ibid: 20, 30) و ۱۰۸ و (Ibid: 20, 41) که در این ابیات تاریخ آغاز کتابت نسخه‌های مذکور اشاره شده است (Ibid: 48). این ده بیت در نسخه دیگری از روایات داراب هر مزدیار که در کتابخانه مهرجی‌رانا در نوساری نگهداری می‌شود، عیناً آمده است (Ibid) و همین ده بیت مذکور با اندک اختلافی (= جابه‌جایی دو بیت) با ده بیت نسخه پاریس مطابقت دارد و پیش از بخش مربوط به فهرست حروف الفبای زبان اوستایی و پهلوی آمده است. مدی با استناد به تاریخ آغاز کتابت نسخه نوساری یعنی ماه فروردین روز خرداد ۱۰۴۷ یزدگردی (۱۰۹۱ق) و نیز تاریخ دیگری در پایان متن

۱. اینجا منظور سه نسخه هودیوالا، دانشگاه بمبئی و اونوالا است. شانزده برگ آغازین نسخه مجلس که دیباچه را نیز در برداشته، از بین رفته است.

نکاح پیمان پهلوی یعنی ۱۰۴۸ یزدگردی (۱۰۹۲ق) که با تاریخ آغاز کتابت و روایت نکاح در نسخه هودیوالا مطابقت می‌کند، بر این باور است که نسخه نوساری مستقیماً از روی نسخه هودیوالا رونویسی شده است، اما در نسخه ما یعنی نسخه پاریس مسئله کمی پیچیده است، زیرا با اینکه این نسخه، مستقیم یا غیرمستقیم، قطعاً رونویسی یکی از این سه نسخه داراب است، اما هیچ‌یک از نسخه‌هایی که به خط یا زیر نظر داراب کتابت شده، برخلاف نسخه پاریس دارای دو دیباچه نیستند. همچنین برخی از روایات مندرج در نسخه پاریس - که تعداد آنها کم هم نیست - دو بار کتابت شده و در بخش‌های متفاوتی از نسخه گنجانده شده‌اند. برای نمونه بخشی از این روایات یک‌بار پس از دیباچه ۱۰۸ بیتی (برگ ۴۰-۱۰۰) و بار دیگر پس از دیباچه ده‌بیتی (نک: برگ ۱۴۲ به بعد) آمده است. همچنین می‌توان به تکرار سه متن «سوگندنامه» (نک: برگ ۴۹ رو، برگ ۱۷۱ رو)، «پرسش زرتشت از اورمزد از جهت آتش مرده‌سوز و پاسخ یزدان» (نک: برگ ۵۸ رو، ۲۰۲ رو) و «پرسش زرتشت از جهت پرهیختن آب از نسا» (نک: برگ ۶۳ رو، ۲۰۷ رو) در دو جای مختلف اشاره کرد.

برای یافتن نسخه‌های خویشاوند نسخه پاریس، سرفصل موضوعات و محتوای مطالب هر دو بخش آغازین نسخه پاریس یعنی دیباچه ۱۰۸ بیتی و دیباچه ده‌بیتی با متن چاپی اونوالا مقایسه شد. نتیجه اینکه بیشتر بخش آغازین نسخه پاریس با نسخه اونوالا مطابقت می‌کند، اما در بخش دوم (دیباچه ده‌بیتی)، تفاوت‌هایی میان نسخه پاریس و متن چاپی وجود دارد که به چند نمونه اشاره می‌شود: موضوع پتت کردن (= توبه کردن) در سراسر متن چاپی اونوالا تنها شامل چند روایت است که در جلد اول (نک: اونوالا ۱۹۲۲: ۳۴-۳۸) آمده است، اما در نسخه پاریس افزون‌بر این روایات، متن کامل پتت کردن که در حدود ۱۵ صفحه از این نسخه را دربرمی‌گیرد، نیز افزوده شده است که عناوین آن عبارت است از: «پتت ایرانی می‌نویسم» (برگ ۱۵۹ رو-۱۶۲ رو)؛ «پتتی خود این است که خود کردن و خود گفتن» (۱۶۲ رو-۱۶۳ پ)؛ «پتت می‌نویسم این پتت درین جانب همه هیرودان و بهدینان این پتت همه کس می‌خوانند» (۱۶۳ پ-۱۶۶ پ)؛ تفاوت دیگر این دو نسخه، روایتی در باب آفرینش جهان و فرستادن آتش به این جهان است که در متن چاپی نسخه اونوالا از کامه بهره

(نک: ۱۹۲۲: ۶۱-۶۵) و در نسخه پاریس از کتاب صد در بندهش (نک: برگ ۱۹۶-رو-۱۹۷پ) نقل شده است، گذشته از این، متن منظوم همین روایت با نام «فرستادن دادار اورمزد سه چیز در دنیا و حقیقت‌های آن» (نک: نسخه پاریس برگ ۱۹۵-رو-۱۹۶) در متن چاپی نسخه اونوالا درج نشده است.

حاصل سخن اینکه، به نظر می‌رسد نسخه پاریس از روی دو نسخه کتابت شده است: برگ‌های نخستین نسخه پاریس (نک: برگ ۱-۱۰۰) که دارای متن نامه‌ها و دیباچه ۱۰۸ بیتی است، از روی یک نسخه و بخش دوم آن با دیباچه ده‌بیتی، از نسخه‌ای دیگر^۱. با توجه به اینکه رونویسی بخش آغازین نسخه پاریس نیمه‌کاره رها شده و بخش دوم نسخه کامل‌تر است، می‌توان حدس زد که نسخه پاریس با واسطه یا بی‌واسطه رونویسی از نسخه هودیوالا یا دانشگاه بمبئی است که بر خلاف نسخه اونوالا، دیباچه ده‌بیتی را دارند. در حال حاضر به سبب عدم دسترسی به این دو نسخه قدیمی روایات داراب هر مزدیار، نمی‌توان به قطعیت گفت که کدامیک از این دو نسخه کهن داراب، خویشاوند نسخه پاریس است زیرا جنبه‌های دیگری از جمله بود و نبود مطالب و چگونگی ضبط محتوای مطالب در نسخه‌ها نیز اهمیت بسیار دارند.

۳.۵. نسخه خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

این نسخه تک‌جلدی با دو شماره بازیابی ۱۷۸۱۶/۱ و ۵۱۹۱ در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. نسخه دارای جلد مقوایی و روکش گالینگور با بافت پارچه‌ای است و عطف و گوشه‌های آن تیماج قهوه‌ای است. ابعاد نسخه ۲۲۵×۳۳۰ میلی‌متر و مشتمل بر ۳۲۵ صفحه است (نک: وبگاه کتابخانه ملی). صفحه پایانی نسخه، نام فقیر درویش فولادکرب و سنه ۱۱۱۳ را بر خود دارد. بیشتر صفحات این نسخه، ۲۱ و به ندرت ۱۹-۲۰ سطر دارند. متن نسخه به خط نستعلیق با مرکب مشکی و سرنویس‌ها و نام راویان با مرکب قرمز کتابت شده است و برخی از صفحات نسخه، حاشیه‌نویسی دارد.

۱. احتمال دومی نیز به ذهن متبادر می‌شود که نسخه پاریس از روی نسخه‌ای با دو دیباچه کتابت شده است، اما این احتمال با توصیفات که از نسخه‌ها در دست است، بعید می‌نماید.

نسخه با حروف الفبای اوستایی و پهلوی آغاز می‌شود و با بخشی کوتاه درباره فال‌نامه‌ها پایان می‌یابد. موریانه به بخش‌هایی از نسخه آسیب رسانده و برخی سطرها قابل خواندن نیست. صفحات نسخه با اعداد فارسی در بالای آنها شماره‌گذاری شده است. ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه مذکور نیز کمابیش مانند دو نسخه پیشین است.

یکی از نسخه‌های خطی روایات داراب هر مزدیار که مدی (52-51: 1922) از آن نام برده، متعلق به ارواد ادلجی کرساسپ‌چی آنتیا بوده و پس از مرگ او، برادرش نوروجی^۱، آن را به کتابخانه مدرسه کُواسجی جهانگیر^۲ در نوساری اهدا کرده است. این دست‌نویس دو جلدی که دارای ۵۴۸ برگ (ج ۱ شامل ۲۲۵ برگ و ج ۲ شامل ۲۲۵-۵۴۸) است، مانند نسخه کتابخانه ملی با فال‌نامه‌ای کوتاه پایان می‌یابد و به دنبال بیت، عبارت «فقیر درویش فولاد کرب سنه ۱۱۱۳» نوشته شده است. به نظر مدی (Ibid) نسخه آنتیا بدون انجامه است و فولادکرب نام آخرین کاتب نسخه نبوده است، بلکه نسخه اخیر از روی نسخه‌ای که فولادکرب کاتب آن بوده، رونویسی شده است. نسخه آنتیا به دست کاتبی مسلمان کتابت شده و بخش‌های اوستایی و پهلوی نیز به قلم خود آنتیا نوشته شده است.^۳ بنابراین نام فولادکرب و تاریخ ۱۱۱۳ به‌عنوان کاتب و سال کتابت نسخه کتابخانه ملی، نه به این نسخه، که به مادر نسخه آن تعلق دارد.

براساس گزارش کوتاه مدی (Ibid) از نسخه آنتیا، سرفصل مطالب صفحات آغازین این نسخه، با سرفصل‌های مشابه در نسخه کتابخانه ملی مطابقت می‌کند. این سرفصل‌ها عبارتند از: حروف الفبا، دعای یثاهوویریو و اشم‌وهو، ۲۱ نسک اوستا، کُستی، پَیت، زراعت، راستی، سوگند و سوگندنامه؛ مطالب صفحه پایانی نسخه نیز عبارت‌اند از: فال‌نامه، درج نام فولادکرب و تاریخ ۱۱۱۳، یک بیت و متنی درباره دین زردشتی. برخی صفحات نسخه کتابخانه ملی (نک: ۲۶۵ تا ۲۷۳، ۲۹۷) سفید مانده و از صفحه ۲۹۸ تا پایان نسخه، شماره‌گذاری دیگری (۴۵۹-۴۷۲) در سمت راست بالای صفحه درج شده که نشان می‌دهد از روی نسخه دیگری کتابت شده و به این نسخه افزوده شده است. با توجه به تعداد صفحات

1. Nowroji

2. Cowasji Jehangir Madressa

۳. آگاهی مدی از این نسخه در دیداری که با آنتیا داشته، به‌دست آمده است.

نسخه کتابخانه ملی (۳۲۵ صفحه) این نسخه کامل نیست و معلوم نیست که آیا کتابت نسخه ناتمام مانده یا به دلیل آسیب موربانه، بخش‌هایی از آن از بین رفته است. با آنکه شباهت‌هایی میان دو نسخه اخیر وجود دارد، تا زمانی که نسخه آنتیا از نزدیک رؤیت و بررسی نشود با قطعیت نمی‌توان نسخه کتابخانه ملی را رونویسی نسخه آنتیا دانست، زیرا امکان دارد تنها برگ‌های پایانی (نک: ۲۹۸-۳۲۵) نسخه کتابخانه ملی که شماره برگ‌های ۴۵۹-۴۷۲ را بر خود دارد، رونویسی از نسخه آنتیا باشد.

برای شناسایی نسب نسخه کتابخانه ملی، این نسخه با دو نسخه پاریس و اونوالا مقایسه شد.^۱ در برگ نخست نسخه کتابخانه ملی، پس از عبارتی به خط اوستایی (به نام یزدان دادار) فضایی برای کتابت یک متن خالی گذاشته شده، سپس عبارت «بنام ایزد مهربان دادگر کریم یاور و کارساز» درج و به دنبال آن حروف الفبای اوستایی و پهلوی گنجانده شده است. به نظر می‌رسد که کاتب، این فضا را که به اندازه کتابت دیباچه دهبیتی است، خالی گذاشته است.^۲ این بخش در نسخه پاریس (نک: برگ ۱۴۲ رو) شامل دیباچه دهبیتی با تاریخ آغاز کتابت نسخه است. همچنین نسخه کتابخانه ملی در سرفصل‌ها و محتوای مطالب شباهت‌های بسیاری با نسخه پاریس دارد، ولی با نسخه اونوالا نه. برای مثال در نسخه پاریس (نک: ۱۵۶ پ-۱۵۸ رو) و نسخه کتابخانه ملی (نک: ۳۰-۳۲) متنی منظوم درباره همپرسگی زردشت با اورمزد درباره روان جمشید و شفاعت او آمده است که در نسخه چاپی اونوالا ذکر نشده است، همچنین در نسخه پاریس (برگ ۱۵۹ رو-۱۶۳ رو) و کتابخانه ملی (نک: ۳۴-۵۱) سه متن کامل توبه‌نامه درج شده است که متن چاپی نسخه اونوالا فاقد آن است. از این رو، به نظر می‌رسد که نسخه کتابخانه ملی و بخش دوم نسخه پاریس (شامل دیباچه دهبیتی) از روی یک نسخه یا نسخه‌های خویشاوند، رونویسی شده‌اند.

۱. چنان‌که گفته شد شانزده برگ آغازین نسخه مجلس افتاده است.

۲. در نسخه اونوالا حروف الفبای اوستایی و پهلوی پس از دیباچه ۱۰۸ بیتی از قلم افتاده است (Modi 1922: 47, nt. 2)، چنین می‌نماید اونوالا خود هنگام تهیه چاپ سنگی، حروف الفبا را مطابق با دست‌نویس‌های دیگر در آغاز این چاپ گنجانده باشد.

۶. سخن پایانی

مهم‌ترین پژوهشی که تا کنون بر روی نسخه‌های خطی روایات داراب هرزدیاری انجام شده، مقدمه‌ای به قلم مدی بر چاپ سنگی اونوالا در سال ۱۹۲۲م است. نتایج حاصل از مطالعات مدی به اختصار بدین شرح است: از مجموع پنج نسخه‌ایی که وست با عنوان روایات داراب نام برده، تنها چهار نسخه از آن، روایات داراب هرزدیاری است و نسخه پنجم، معروف به نسخه بلسار در واقع روایات هرزدیاری، پدر داراب را در بر می‌گیرد. مدی نیز هفت نسخه دیگر از روایات داراب را معرفی و به این مجموعه افزوده است، نسخه پاریس که مدی نیز از آن نام می‌برد برخلاف نسخه‌های موجود، دو دیباچه دارد. بدین ترتیب تا سال ۱۹۲۲م، یازده نسخه از روایات داراب هرزدیاری شناسایی شده است. با این همه، برخی نسخه‌های دیگر نیز از این کتاب در کتابخانه‌های جهان نگهداری می‌شود که به جز شرح مختصری در فهرست نسخ همان کتابخانه، اطلاعات دقیق و معرفی جامعی از آنها در دست نیست. از جمله دو نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. از بررسی این دو نسخه که نامی از آنها در فهرست مدی نیامده، نتایج زیر به دست آمد: ۱) نسخه مجلس شورای اسلامی جزو کهن‌ترین و یکی از مهم‌ترین دست‌نویس‌های روایات داراب هرزدیاری است و هم‌زمان با دو نسخه کهن داراب یعنی هودیوالا و دانشگاه بمبئی، زیر نظر داراب و احتمالاً بخش‌هایی از آن به قلم او کتابت شده است؛ ۲) نسخه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران هرچند شباهت‌هایی با نسخه آنتیا (مدی از این نسخه نام برده) در سرفصل موضوعات بخش آغازین و مطالب صفحه پایانی دارد، با اطمینان نمی‌توان آن را رونویسی از نسخه آنتیا دانست.

بررسی نسخه‌های روایات داراب هرزدیاری با وجود تعداد اندک، با دشواری و پیچیدگی‌های بسیاری مواجه است. از سوی دیگر، به سبب سخت‌گیری‌های مسئولان کتابخانه‌های هندوستان، دسترسی به نسخه‌های دیگر روایات داراب هرزدیاری تقریباً امری ناممکن است. تحریر چندباره متن روایات داراب هرزدیاری از سوی داراب، تأکیدی بر توجه او به حفظ و اشاعه عقاید و سنت‌های دین زردشتی در میان زردشتیان سرزمین هند بوده است. داراب در

تحریرهای خود گاه برخی روایات را کوتاه‌تر و گاه حذف و در مواردی از منابعی غیر از منابع پیشین خود نقل کرده، اما این تغییرات ساختار متن را دگرگون نکرده است. باتوجه به اهمیت متن روایات داراب هر مزدیار در گزارش از آداب و رسوم دین زردشتی و سیر تحولات فرهنگی و زبانی زردشتیان و نیز ارزش زبانی این متن به‌عنوان یکی از گونه‌های زبان فارسی، شایسته است بر اساس نسخه‌های موجود، متن انتقادی روایات داراب هر مزدیار فراهم شود.

منابع

- آموزگار، ژاله، ۱۳۸۶، «ادبیات زردشتی به زبان فارسی»، زبان، فرهنگ و اسطوره (مجموعه مقالات)، تهران. خطیبی، ابوالفضل، ۱۳۹۶، «روایات داراب هر مزدیار»، فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی، ج ۴، تهران، ص ۲۸۶-۲۸۷.
- دالوند، حمیدرضا، ۱۳۸۸، «روایات داراب هر مزدیار و دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، پیام بهارستان، س ۲، ش ۵، ص ۲۴۷-۲۶۰.
- روایات داراب هر مزدیار، ۱۹۲۲، به کوشش اونوالا، ج ۲، بمبئی.
- _____، نسخه خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- _____، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۳۷۴۱ و ۱۳۷۴۲.
- _____، نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه، شماره 46 supplement presan.
- صدراپی خویی، علی، ۱۳۷۷، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، قم.
- فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران، ۱۳۹۱.
- «کنگره اول از شاه نوشیروان عادل»، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۷۰۰۴.
- وبگاه کتابخانه ملی www.nlai.ir.

Bloch, E., 1900, *Catalogue des manuscrits mazdéens de la Bibliothèque Nationale*, Besancon.

Modi, j. j., 1922, *Dārāb Hormazdyār's Rivāyat*, E. M. R. Unvala, 2 vols, Bombay.

West, E. W., 1896-1904, "The Modern-Persian Zoroastrian Literature of the Parsis", *Grundriss der iranischen Philologie*, ed. W. Geiger, and E. Kuhn, Bd. 2, Abt. 2, Strassburg, pp. 122-129.

پروفیسر شہناز گل خان
پرنسپل جامعہ اسلامیہ اسلامیہ
پرنسپل جامعہ اسلامیہ اسلامیہ